

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναγνώριση και παραγνώριση του λόγου για την κρίση

Η υπερερμηνεία της κρίσης

Η αναζήτηση των αιτιών μιας μεγάλης κρίσης είναι μια αυτονόητη υπόθεση, ειδικά για μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία που δεν αποδίδει τις κοινωνικές καταστροφές της σε μετα-φυσικά πεδία.¹ Η κρίση που βιώνει η Ελλάδα, μαζί με άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου έχει επιχειρηθεί να ερμηνευθεί με πολλούς τρόπους από το 2010 και ύστερα. Άλλοι επικέντρωσαν στο θνησιγενές ελληνικό οικονομικό μοντέλο, άλλοι στις δραματικές ανεπάρκειες και τη διαφθορά του πολιτικοκοινωνικού περιβάλλοντος. Άλλοι ενέταξαν την ελληνική στη γενικότερη κρίση του σύγχρονου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού, ενώ άλλοι υπογράμμισαν τη σημασία της ελληνικής ιδιαιτερότητας, το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία δεν ακολούθησε και δεν προσαρμόστηκε επαρκώς στους ευρωπαϊκούς-διεθνείς κανόνες, με αποτέλεσμα την πτώση χωρίς κανένα φρένο και δίχτυ ασφαλείας.

¹ Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου. Παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1974-2000*, Αθήνα: Πόλις, 2013.

Ανεξάρτητα από τον βαθμό τεκμηρίωσης και ειδικευσης που έφερναν οι παραπάνω ερμηνείες, η προσπάθεια εξήγησης της πρωτόγνωρης αυτής πραγματικότητας, έχει παράγει –βοηθούσης της «διαδικτυακής επανάστασης» – έναν τεράστιο αριθμό κειμένων και σχολιασμών. Ταυτόχρονα αυτή η ερμηνευτική έκρηξη, από τους απλούς πολίτες μέχρι τους πολιτικούς και τους εξειδικευμένους επιστήμονες, διαμόρφωσε έναν συγκρουσιακό δημόσιο χώρο που η ελληνική κοινωνία είχε να δει από τη δεκαετία του '80. Η πολιτικοποίηση που προέκυψε μέσα από τη γενικευμένη επιθυμία να κατανοηθεί και να εξηγηθεί το πώς φτάσαμε στην κρίση και κυρίως το κατά πόσο το «μνημόνιο» αποτελούσε την κατάλληλη θεραπεία, είναι, από μόνο του, ένα δεδομένο εντυπωσιακό. Ο εκδημοκρατισμός που επέφερε ταυτόχρονα με την κρίση ο χώρος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην έννοια του διαμορφωτή της κοινής γνώμης,² έπαιξε καθοριστικό ρόλο σε αυτή την επαναπολιτικοποίηση του δημόσιου λόγου στην Ελλάδα με χαρακτηριστικά εξόχως πολωτικά. Τα μπλε και πράσινα καφενεύα του

² Sonia Livingstone, Magdalena Bober & Ellen J. Helsper, “Active participation or just more information? Young people’s take-up of opportunities to act and interact on the Internet”, *Information, Communication & Society* τ.8, 2005, σσ. 287-314, Michael Gurevitch, Stephen Coleman & Jay G. Blumler, “Political Communication–Old and New Media Relationships”, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, τ.625, 2009, σσ. 164-181, Pierre Levy, *Δυνητική πραγματικότητα*, Αθήνα: Κριτική, 1999.

παρελθόντος μετατράπηκαν –μετά από χρόνια πολιτικής αδράνειας– στα αντιμνημονιακά ή μνημονιακά μπλογκ και προφίλ που λειτούργησαν συμπληρωματικά στα αντίστοιχα τηλεοπτικά παράθυρα.

Η εμπλοκή των «πολλών» στην ερμηνεία του προβλήματος και όχι η εξουσιοδότηση των εμπλεκομένων ή των ειδικών να μιλήσουν ως πιο κατάλληλοι για το πολυσύνθετο πλαίσιο κρίσης που προέκυψε, δεν είχε μόνο ως αποτέλεσμα τη διάχυση των βαθμίδων και τρόπων επιρροής. Κυριότερη συνέπεια ήταν η εμπλοκή στην πολιτική αντιπαράθεση ενός μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης που πριν την κρίση αδιαφορούσε ή απαξίωνε την πολιτική ως δευτερεύουσας σημασίας δραστηριότητα. Αυτός ο αποστασιοποιημένος από τον πολιτικό διάλογο και την ενημέρωση κόσμος ξαφνικά μεταμορφώθηκε σε υποδοχέα και πολλαπλασιαστή μιας πολιτικής αντιπαράθεσης που γινόταν όλο και πιο σκληρή. Αυτοί οι πολίτες που είχαν χάσει ή δεν είχαν αποκτήσει ποτέ το ενδιαφέρον για την πολιτική τους ταυτότητα μέχρι το 2009, ξαφνικά έπρεπε να αποφασίσουν εάν πρέπει να είναι με το μνημόνιο και τη σειρά σύνθετων μεταρρυθμίσεων και σκληρών μέτρων που επέφερε. Κι όχι μόνο να αποφασίσουν, αλλά και να πάρουν με κάποιον τρόπο δημόσια θέση, να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν, να κάνουν like και unlike, follow και unfollow στο δίπολο απόψεων που διατυπώθηκαν.³ Από μια άποψη,

³ Υπό αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο λαϊκισμός με τα χαρακτηριστικά ενός ηγέτη που συναρθρώνει αντιφάσεις

η πανδαισία των επιθετικών σχολίων και της βωμολοχίας που εκφράζεται καθημερινά από πολλούς χρήστες στο πλαίσιο της αμφίδρομης επικοινωνίας που προάγουν τα νέα διαδικτυακά μέσα, είναι ακριβώς το αποτέλεσμα αυτής της απότομης πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης ενός μεγάλου μέρους της κοινωνίας με ελάχιστη ζύμωση σε πολιτικές διεργασίες και ως επί το πλείστον συντηρητικές αντιλήψεις.

Η διαμεσολάβηση της κρίσης από σχήματα, ερμηνείες, πληροφορίες, διακωμωδήσεις κ.ά. έγινε κατεξοχήν πολιτικό ζητούμενο, ανεξάρτητα από το ποιος ήταν ο εκφραστής της στην κάθε περίπτωση. Για τα πρώτα περίπου δύο χρόνια της κρίσης, η διαμάχη που αναπτύχθηκε γύρω από τη «φύση» της επικράτησε έναντι του πώς πρέπει να αντιμετωπιστεί τουλάχιστον στις οικονομικές διαστάσεις της. Ο νέος παράδεισος της ερμηνείας και της υπερερμηνείας⁴ που διαμόρφωσε το διαδίκτυο, συμπληρωματικά στις γνωστές μεθόδους τηλεοπτικής δημοσιογραφίας (δραματοποίηση, όχι εξειδικευμένος λόγος για την κρίση, ει-

και διαφορές στον λόγο του εκλείπει στην Ελλάδα της κρίσης. Αντίθετα, υπάρχει ένας «από τα κάτω» λαϊκισμός (like-ism) που σε μεγάλο βαθμό οργανώνεται από τα σχήματα λόγου που διαδίδονται στον χώρο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και έχουν σημείο αναφοράς τις ναρκισσιστικές ταυτότητες που αυτά καλλιεργούν.

⁴ Η σημειωτική ως ο επιστημονικός «παράδεισος» των ερμηνειών, επιχειρεί πάντα να βάλει όρους και προϋποθέσεις για τον διαχωρισμό της ερμηνείας και της παρερμηνείας, βλ. Ουμπέρτο Έκο, *Τα όρια της ερμηνείας*, Αθήνα: Γνώση, 1993.

κονικός σχολιαστικός πλουραλισμός), μονοπώλησε ουσιαστικά το ενδιαφέρον δίνοντας την εικονική πολυτέλεια σε πολλούς να θεωρήσουν ότι η οικονομική κρίση ήταν απλώς μια κατασκευή είτε των εγχώριων είτε των εξωτερικών εκφραστών του νεοφιλελευθερισμού. Την ίδια ώρα εκείνοι που θεωρούσαν την ελληνική κοινωνία παραδοσιακή και μη ευρωπαϊκή βρήκαν την ευκαιρία να επιβεβαιώσουν τα αξιώματά τους και να επιτεθούν συνολικά έναντι του καθυστερημένου ή διεφθαρμένου «συστήματος» και να γίνουν οι σημαιοφόροι ενός νέου εγχειρήματος «κάθαρσης» σύμφωνα με το οποίο ήταν η ώρα να επικρατήσουν στην Ελλάδα μόνο οι αμόλυντες τεχνοκρατικές προσωπικότητες και πολιτικές λύσεις χωρίς προσμίξεις με το παρελθόν.⁵ Οι ενδιάμεσες φωνές ή οι συνδυαστικές αναλύσεις για τη νέα πραγματικότητα υπήρξαν ελάχιστες και δεν έτυχαν ιδιαίτερης προσοχής, αφού η απολυτότητα και η απλουστευτικότητα των δύο άλλων επιχειρηματολογιών κέρδισαν εύκολα την προσοχή και διαμόρφωσαν τους όρους μετωπικών διαφωνιών.

Σε αυτό το περιβάλλον της νέας διχόνοιας δεν μπόρεσαν να αντισταθούν συχνά ούτε οι κοινωνικοί επιστήμονες που κλήθηκαν εύλογα να πάρουν δημόσια θέση. Η πολωτική αντιπαράθεση οδήγησε σχεδόν

⁵ Panayis Panayiotopoulos, Vassilis Vamvakas, “Acrobats on a Rope: Greek Society between Contemporary European Demands and Archaic Cultural Reflexes”, στο Bulent Temel (επιμ.) *The Great Catalyst: European Union Project and Lessons from Greece and Turkey*, Πλύμουθ: Lexington Books, 2014, σσ. 113-134.

αυτόματα στη συστράτευση με τη μια ή την άλλη πλευρά, ακόμη και αν αυτό δεν ήταν στις άμεσες επιδιώξεις των ίδιων των διανοουμένων και επιστημόνων. Ο οποιοσδήποτε λόγος απευθυνόταν στην κοινή γνώμη για την κρίση ήταν είτε ξεκάθαρα στρατευμένος είτε του δινόταν ο πολιτικός χαρακτηρισμός (μνημονιακός-αντιμνημονιακός) από όσους τον κατέτασσαν αυτόματα στο αντίθετο στρατόπεδο. Αυτό, βέβαια, θα μπορούσε να είναι εποικοδομητική συνθήκη εάν υπήρχε παράλληλα η μέριμνα η όλη αντιπαράθεση να φτάσει σε έναν ελάχιστο κοινό παρανομαστή συμφωνίας ότι η κρίση, όπως και αν αυτή οριστεί, πρέπει με κάποιον ρεαλιστικό τρόπο να αντιμετωπιστεί. Αντιθέτως, αυτός ο πολεμικός διάλογος λειτούργησε με βασική σκοπιμότητα την κατάδειξη εχθρών, την πρόκληση μιας δεύτερης κρίσης δίπλα στην οικονομική, την κρίση συνεννόησης. Αυτό που διαμορφώθηκε εν πολλοίς τα τελευταία τέσσερα χρόνια είναι ένας δημόσιος λόγος στον οποίο οι διαφορές συγκροτήθηκαν εξ ορισμού ως αγεφύρωτες σε όλα τα επίπεδα. Τομή ως προς αυτό υπήρξε η δολοφονία του Παύλου Φύσσα από τα τάγματα εφόδου της Χρυσής Αυγής και οι πρώτες προσπάθειες μιας ελάχιστης συνεννόησης απέναντι στον ναζιστικό κίνδυνο. Το δυστύχημα είναι ότι έπρεπε το ναζιστικό μόρφωμα να φτάσει σε δυσθεώρητα δημοσκοπικά μεγέθη, να προβεί σε αυτή την τραγική δολοφονία για να υπάρξει συνειδητοποίηση της εγκληματικής του δράσης και έστω μια μικρή υποχώρηση στη διάχυτη ρητορική του μίσους που το έχρησε αυθεντικό εκφραστή της.

Η κρίση και η άρνησή της

Η κρίση ξεκίνησε από ένα γεγονός τεράστιας σημασίας που έτεινε να υποτιμηθεί ή να αναχθεί σε αποτέλεσμα μιας μονοδιάστατης ιδεολογικής κυριαρχίας. Το γεγονός δεν ήταν άλλο από τη χρεωκοπία του ελληνικού κράτους – και όχι των τραπεζών όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.⁶ Αυτό το προαναπαραστασιακό θέμα δεν έγινε το σημείο εκκίνησης, όχι τόσο συμφωνίας, αλλά τουλάχιστον μιας συναντίληψης για το ποιο είναι το πρωτεύον, τουλάχιστον χρονικά, πρόβλημα. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι αυτό το ζήτημα περισσότερο αναδείχτηκε μέσα από σχολιασμούς που είχαν να κάνουν με τη προεκλογική φράση του Γιώργου Παπανδρέου «λεφτά υπάρχουν» και όχι με το ίδιο το γεγονός ότι λεφτά δεν υπήρχαν, ούτε πια δανεικά. Ακόμη και η εύλογη αναζήτηση ευθυνών στο πρόσφατο ή απώτερο παρελθόν για τη χρεωκοπική συνθήκη που έφτασε η ελληνική κοινωνία ξεπεράστηκαν γρήγορα.

Η κρίση ταυτίστηκε με το μνημόνιο πριν ακόμη αυτό εφαρμοστεί, πριν ακόμη επιβληθούν οι μεταρρυθμίσεις ή οι επώδυνες περικοπές που επέβαλλε. Η συζήτηση για το «φάρμακο», τη δοσολογία, τη δηλητηριώδη ή θεραπευτική του ουσία, εξέτρεψε σε μεγάλο βαθμό την προσοχή από την ίδια την «ασθένεια». Ελάχιστες αναλύσεις και ερμηνείες για το ίδιο το πρόβλημα βρήκαν απήχηση στον δημόσιο λόγο. Οι αναπαραστάσεις, τα σχόλια, οι πολιτικές προέκυψαν όχι για την

⁶ Τάσος Γιαννίτσας, *Η Ελλάδα στην κρίση*, Αθήνα: Πόλις, 2013.

ίδια την κρίση, αλλά κυρίως σε αναφορά με τη βασική συνέπειά της, το μνημόνιο και την επιτυχή ή ατυχή δικαιολόγησή του. Όταν το βλέμμα ξέφευγε από το μνημόνιο πήγαινε σε μια συνολική καταγγελία της πολιτικοοικονομικής ελίτ, μην αφήνοντας χώρο για αυτοκριτική διάθεση, αλλά και, το πιο σημαντικό, για αναζήτηση λύσεων στις πραγματικές αδυναμίες που οδήγησαν στο πρόβλημα, λύσεις όχι εξωτερικής προέλευσης. Η συνθηματική πόλωση μεταξύ του «φέρτε πίσω τα κλεμμένα» και του «όλοι μαζί τα φάγαμε» (από τη φράση του Θ. Πάγκαλου) διευκόλυνε την αποτροπή του εντοπισμού τόσο των σύνθετων κοινωνικοοικονομικών ανισοροπιών που οδήγησαν στην κρίση όσο και των εξατομικευμένων ευθυνών γι' αυτή. Αποτέλεσμα αυτού του πολωτικού λόγου που αναπτύχθηκε για την καταστροφή ή την ευλογία του μνημονίου, υπήρξε ο δογματισμός αντιλήψεων και θέσεων, και λιγότερο μια συζήτηση για συγκεκριμένα μέτρα πολιτικής που μπορούσαν ή όχι να παρθούν για την αντιμετώπιση της χρεωκοπίας.

Οι έρευνες γύρω από το ζήτημα της πολιτικής διάστασης του λόγου αμφιταλαντεύονται και διαφοροποιούνται γύρω από το αν αυτός είναι η μοναδική πραγματικότητα που κατασκευάζει και νοηματοδοτεί τα όσα ζούμε ή αν υπάρχει και κάτι πέραν του δημόσιου λόγου που είναι εξίσου καθοριστικό και υλικό, το οποίο καλούνται να ενδύσουν συμβολικά και να ανα-

παραστήσουν οι διάφοροι φορείς του.⁷ Στην περίπτωση της τρέχουσας συγκυρίας, ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας ήρθε σε αντιπαράθεση, τσακώθηκε, χάλασε παλιότερες συγκλίσεις ακόμη και φιλίες, ακριβώς επειδή θεώρησε ότι η συμβολική επένδυση της κρίσης είναι σημαντικότερη υπόθεση από την ίδια. Ουσιαστικά πολλοί πίστεψαν ότι η κρίση, είτε στις ανακοινώσεις των ευρωπαϊκών φορέων και ηγετών, είτε στο διάγγελμα του Γ. Παπανδρέου στο Καστελόριζο, είτε στα cds των αγορών που υποβάθμιζαν τη δανειοληπτική δυνατότητα της χώρας, δεν ήταν τίποτα άλλο από ένας λόγος –κινητοποιημένος από συγκεκριμένα συμφέροντα– που κατασκεύαζε και επινοούσε μια τεράστια κοινωνική ανακατάταξη, προς όφελος των ισχυρών και προς καταστροφή των αδυνάμων στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Προέκυψε, δηλαδή, εκ των πραγμάτων μια εξαιρετική αναγωγή του λόγου που ανακοίνωνε την κρίση ή παρουσιαζόταν ως θεραπεία της, ως το ίδιο το πρόβλημα. Ένα

⁷ Stuart Hall, “The work of representation”, στο Stuart Hall (επιμ.), *Representation. Cultural representation and signifying practices*, Λονδίνο: Sage, 1997, σσ. 13-74, Donald Matheson, *Media discourses. Analyzing media texts*, Νέα Υόρκη: Open University, 2005, Anne O’Keefe, *Investigating media discourse*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2006, Lilie Chouliaraki, Norman Fairclough, *Discourse in late modernity. Rethinking critical discourse analysis*, Εδιμβούργο: Edinburg University Press, 1999, Teun Van Dijk, “Ideology and discourse analysis”, *Journal of Political Ideologies*, τ.11 (2), 2006, σσ. 115-140, Mary Talbot, *Media discourse. Representation and interaction*, Εδιμβούργο: Edinburg University Press, 2007.

λογικό άλμα που συνοδευόταν από μια εντυπωσιακή παραγνώριση των σκληρών δεδομένων της κρίσης. Το γεγονός ότι η υποτίμηση της αριθμητικής, της καθαρά οικονομικής βάσης της κρίσης πρυτάνευσε την περίοδο μέχρι τα τέλη του 2011 φαίνεται, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι οι τηλεοπτικές εκπομπές οι αφιερωμένες στην κρίση σπανίζουν ή βρίσκουν μικρή θεαματικότητα. Αντίθετα, βέβαια, η διαδικτυακή διαμάχη για το εάν το μνημόνιο είναι αποτέλεσμα του νεοφιλελευθερισμού και των ξενοκίνητων πολιτικών ή η μοναδική ευκαιρία για να γίνει η Ελλάδα σοβαρή χώρα, μονοπωλούσε το ενδιαφέρον, με πλειοψηφική και πλέον επιθετική τάση την πρώτη εκδοχή.

Τίθεται έτσι ένα πολύ σημαντικό ζήτημα: πόσο μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση αυτής της συνθήκης το επιστημονικό πλαίσιο ανάλυσης λόγου που εκκινεί από μια μεταδομιστική και κονστρουκτιβιστική προσέγγιση; Κατά πόσο, δηλαδή, η αντιουσιακρατική αντίληψη για την κοινωνική πραγματικότητα⁸ που ενδημεί σε αυτή την επιστημονική παράδοση συμβάλλει να μελετηθεί ένας λόγος που εκλαμβάνει τη χρεωκοπία ως μια κοινωνική κατασκευή που σημασιοδοτείται συνολικά από αυτόν που την αναγγέλλει ή την αναπαράγει; Με κάποιους όρους οι συνηθισμένες πρακτικές της ανάλυσης λόγου στην αποκάλυψη των εξουσιαστι-

⁸ Κύρκος Δοξιάδης, *Ανάλυση λόγου. Κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*, Αθήνα: Πλέθρον, 2008, Louise Phillips, Marianne W. Jorgensen, *Ανάλυση λόγου. Θεωρία και μέθοδος*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2009.

κών συμβάσεων που φέρουν οι δημόσιοι λόγοι για τα πράγματα είναι ήδη εγγεγραμμένες σε αυτή την επιχειρηματολογία που βλέπει την κρίση ως μακροοικονομική ή μακρο-πολιτική υπόθεση. Το ότι η οικονομική κρίση θεωρήθηκε ένα σημείο που υφίσταται μέσα σε συγκεκριμένους λόγους που προτείνουν νεοφιλελεύθερες πολιτικές αντιμετώπισής της –και όχι τόσο στο γεγονός των άδειων ταμείων του ελληνικού κράτους– αποτέλεσε μια ακραία εκδοχή πολλών κονστρουκτιβιστικών επιστημολογικών και θεωρητικών παραδοχών. Γι' αυτό η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία βρήκε συμμάχους, όχι μόνο στον αναμενόμενο νεομαρξιστικό χώρο, αλλά και σε ορισμένους που θα μπορούσαν να καταταχθούν στη μεταδομιστική και μεταμαρξιστική παράδοση (Zizek, Δουζίνας, Balibar κ.ά.). Εκεί στηρίχτηκαν άλλωστε πλήθος μη επιστημονικών αναλύσεων που θεωρούσαν ότι το ενδεχόμενο της άτακτης χρεωκοπίας μέσω της επιστροφής στη δραχμή όχι μόνο δραματοποιήθηκε για να θεωρηθούν αυτονόητες οι σκληρές πολιτικές λιτότητας που προκρίθηκαν ως λύση της, αλλά και σχεδόν κατέληγαν στην άποψη ότι η ίδια η κρίση επινοήθηκε για χάρη της κυρίαρχης γερμανικής, μονεταριστικής ή νεοφιλελεύθερης «λογικής».

Είναι δυνατόν η ανάλυση λόγου να μελετήσει εκείνον τον λόγο που παρακάμπτει την πραγματικότητα και την ανάγει μόνο σε μια έντεχνη κατασκευή; Είναι δυνατόν, αρκεί να μην πέσει στο ίδιο ατόπημα να παραλείψει (παραγνωρίσει θα έλεγε ο Althusser) το προαναπαραστασιακό γεγονός (τη χρεωκοπία). Αρκεί

να μην προσλάβει το υλικό επίπεδο (τεχνικές, συμβάσεις, κώδικες), το είδος της αναπαράστασης και τους τρόπους νοηματοδότησής της (ιδεολογίες) ως το μοναδικό γεγονός. Αρκεί να ψάξει να βρει τα σχήματα και τους φορείς λόγου που έχουν τη μεγαλύτερη διάχυση και τυγχάνουν της μεγαλύτερης επιρροής, αντίδρασης ή επιβεβαίωσης.⁹ Αρκεί να μελετήσει όλες εκείνες τις συναρθρώσεις, αρμονικές ή αντιφατικές, διαφορετικών ιδεολογικών σημάνσεων (ρατσισμός, εθνικισμός, λαϊκισμός, εκσυγχρονισμός, κοσμοπολιτισμός κτλ) που μεταμφιέστηκαν υπό το εφήμερο και απλουστευτικό δίπολο «μνημόνιο-αντιμνημόνιο».

Προφανώς και οι επιστημονικές, πολιτικές, ηθικο-λογικές εκφάνσεις που δικαιολόγησαν τους τρόπους αντιμετώπισης του προβλήματος στο πλαίσιο μιας σκληρής δημοσιονομικής προσαρμογής, εμπεριείχαν στοιχεία στιγματισμού συμπεριφορών, πρακτικών, εθνικών χαρακτηριστικών για να νομιμοποιήσουν την «αλήθεια» τους, τη μονόδρομη σχεδόν επιλογή πολιτικών που συνεπάγονταν. Επίσης η υιοθέτηση αυτής της επιχειρηματολογίας από τους πολιτικούς φορείς που κλήθηκαν να εφαρμόσουν αυτές τις πολιτικές πράγματι ορισμένες φορές εμπεριείχε μια προσπάθεια κατάδειξης οποιασδήποτε άλλης πρότασης ως ανορθολογικής και εμμέσως ή αμέσως αντιπατριωτικής (χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα αναγωγής από τη ΝΔ των πολιτικών προτάσεων του Αλέξη Τσίπρα στην α-

⁹ Γρηγόρης Πασχαλίδης, *Τα νοήματα της φωτογραφίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012.

θεΐα του). Σε καμία περίπτωση όμως, αυτό το είδος λόγου που θα το αποκαλούσαμε συμβατικά «μνημονιακό» δεν αποτέλεσε το μοναδικό με αυτές τις ιδιότητες, στον βαθμό μάλιστα που δεν κατάφερε να κερδίσει σε καμία περίπτωση αναμφισβήτητη ιδεολογική ηγεμονία στην ελληνική δημόσια σφαίρα.¹⁰

Για να το πούμε διαφορετικά: το γεγονός ότι, τελικά, και μετά από τεράστιες αναταράξεις του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, επιλέχθηκε η «συνταγή» του μνημονίου και των μέτρων που επέβαλε, δεν υπήρξε αποτέλεσμα μιας ευρείας κοινωνικής πίστης ή συναίνεσης σε αυτό. Σηματοδοτήθηκε πολλαπλώς ως μια επιλογή του «αναγκαίου κακού»,¹¹ της μικρότερης δυνατής καταστροφής. Σχεδόν κανένα πολιτικό κόμμα ή ΜΜΕ (στο σύνολό του) δεν υπερασπίστηκε σθεναρά το πολιτικό περιεχόμενο του μνημονίου, ακόμη και εκείνα που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τελικά το στήριξαν. Υπάρχουν αναλύσεις που έχουν επικεντρώσει στην ανάλυση του κλίματος φόβου που κατά καιρούς δημιουργούσε η μνημονιακή μερίδα (Τύπος ή πολιτικοί φορείς) και κυρίως ο κίνδυνος της χρεωκοπίας, λες κι αυτός ήταν φτιαχτός. Ελάχιστοι έχουν αναρωτηθεί για το κατά πόσο αυτός ο φόβος

¹⁰ Συμπέρασμα στο οποίο μάλλον μας οδηγεί το Νίκος Λέανδρος, Δήμητρα Παπαδοπούλου, Μαριάννα Ψύλλα, «Η «Κρίση» στον Τύπο. Μια θεματική και γλωσσολογική ανάλυση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, Α΄ - Β΄, 2011, 237-255.

¹¹ Αν και μόνο ο Γιάννης Μπουτάρης το συνθηματοποίησε με αυτό τον εύσημο τρόπο.

δεν εντάθηκε από την έλλειψη ενός σαφώς διαρθρωμένου εναλλακτικού σχεδίου, πέραν της απλής καταγγελίας του προσφερομένου. Γιατί αν πράγματι ο νεοφιλελευθερισμός βρήκε χώρο ανάπτυξης και διαύλους διάχυσης ενός φοβιστικού λόγου πειθάρχησης της ελληνικής κοινωνίας στις απαιτήσεις του, θα ήταν τουλάχιστον άστοχο να μην παρατηρήσουμε ότι αντίστοιχα μέσα μετέλθε το αντίθετο μέτωπο.

Η ανάλυση των ερμηνειών της κρίσης στην Ελλάδα είναι απαραίτητο να ξεκινήσει από την παραδοχή ότι υπάρχει τουλάχιστον άλλος ένας κυρίαρχος λόγος δίπλα σε αυτόν που νομιμοποιούσε το μνημόνιο. Δίπλα στον λόγο που πράγματι προέρχεται «απ' έξω», από τις αγορές, από την ΕΕ, το ΔΝΤ, και σε μεγάλο βαθμό κατευθύνει τις αμφίθυμες κυβερνητικές πολιτικές και τους υποστηρικτές τους, υπάρχει ένας εξίσου ισχυρός, αν όχι ισχυρότερος. Είναι εκείνος ο λόγος που προσπαθεί να αρνηθεί τη δικαιολόγηση των «μνημονιακών» πολιτικών αντιμετώπισης της κρίσης ως μονοδιάστατα εξουσιαστική, ξενόφερτη, βάνανυση (είναι αυτός ο λόγος που, για παράδειγμα, ανήγαγε την κυβέρνηση Παπανδρέου σε ομοούσια εκείνης του Πινοσέτ ή του Τσολάκογλου). Ο δεύτερος αυτός λόγος εκφράζεται πληθωριστικά όχι μόνο μέσα από τους νέους εξατομικευμένους αλλά και τους παλιούς μαζικούς διαύλους επικοινωνίας. Το ενδιαφέρον είναι ότι η επιστημονική μελέτη του «αντιμνημονιακού» λόγου εξαιτίας των συχνά αριστερών πρόσημων που φέρει –αλλά και του γεγονότος ότι αντιμετωπίζει την κρίση εν πολλοίς ως μια κατασκευή ενός συστημικού

λόγου— δεν φαίνεται διατεθειμένη να τον μελετήσει επαρκώς ως προς τις εξουσιαστικές του συμπαραδηλώσεις. Ο λόγος αυτός που δέχτηκε έντονη κριτική στον δημοσιογραφικό και ευρύτερα δημόσιο χώρο,¹² στο επιστημονικό πεδίο, και ιδίως σε αυτό που κυρίως ασχολείται με την πολιτική ιδεολογία και τα ΜΜΕ, μάλλον αμελήθηκε, με αποτέλεσμα να μην διαπιστωθεί τόσο η τεράστια δυναμική και συνεχής ανακύκλωσή του όσο και το νέο σύνθετο πλέγμα συμβόλων, ρητορικής και πολιτικής πρακτικής που συνθέτει.¹³

Η επιλογή επιστημονικής παράβλεψης του αντιμνημονιακού λόγου και της συμβολικής του έχει και μια άλλη εξήγηση, περισσότερο θεωρητική και λιγότερο στηριγμένη στη βάση της πολιτικής ή ιδεολογικής συμπάθειας (που σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί να καταδικαστεί ως τέτοια). Έχει να κάνει με την ίδια τη νοσηματοδότηση της «εξουσίας». Η τελευταία διατηρείται στην ελληνική επιστημονική συζήτηση λίγο πολύ σε ένα πλαίσιο αρνητικής σημασιοδότησης ως

¹² Φώτης Γεωργελές, *Κρυμμένες αλήθειες και ψεύτικα διλήμματα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2013, Πέτρος Παπασαραντόπουλος, *Μύθοι και στερεότυπα της ελληνικής κρίσης*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012.

¹³ Μια από τις σημαντικότερες εξαιρέσεις, το Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008-2013: Από την «εξέγερση» του Δεκέμβρη, τους «Αγανακτισμένους» και τις εκλογές του 2012 μέχρι το νέο κυπριακό ζήτημα*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2013. Βλ. επίσης Κάλλη Ζάραλη, Χρήστος Φραγκονικολόπουλος, «Οικονομική κρίση και “εθνικός εαυτός”». Η περίπτωση των ελληνικών newportal και blogs», στο Γιώργος Πλειός (επιμ.), *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2013, σσ. 271-312.

εκείνο το σύνολο μέσων, συμβόλων και πρακτικών στο οποίο καταφεύγουν οι συνήθως ισχυρότεροι οικονομικοί, θεσμικοί, επικοινωνιακοί και ευρύτερα κοινωνικοί φορείς για να επιβάλουν –ή να υποβάλουν– τα συμφέροντά τους. Σε αυτή την περίπτωση, η εξουσία νοείται ως κάτι σχεδόν αποκλειστικά κατασταλτικό και χειραγωγικό, ως ένα πεδίο που, αν δεν διέπεται από μυστικές και συνωμοτικές δυνάμεις και συμφωνίες, σίγουρα χαρακτηρίζεται από μια προσπάθεια να φέρει την πραγματικότητα στα μέτρα του, να διαστρεβλώσει, να διαστρέψει, να διαφθείρει, να καταστρέψει, να ποδηγετήσει. Η πρόσβαση του ανίσχυρου στην εξουσία αυτή θεωρείται μάλλον αδύνατη, κι όταν ακόμη γίνεται εφικτή, τότε εκλαμβάνεται ως μια συνθήκη εκμετάλλευσης. Ακόμη περισσότερο, ο λόγος που υποστηρίζει ή επαίρεται ότι υποστηρίζει τον «αδύναμο» δεν θεωρείται ότι μπορεί να ανήκει στο πεδίο της κυρίαρχης εξουσίας, εκτός και αν εκληφθεί ως λαϊκιστικός ή δημαγωγικός, δηλαδή και πάλι βασικά παραπλανητικός, εκτρεπτικός ή εκμεταλλευτικός ως προς τις πραγματικές ανάγκες και αιτήματα των «από κάτω». Η εξουσία ως μια παραγωγική ή δημιουργική διάσταση και κυρίως μια πλουραλιστική ή συναινετική συνθήκη δεν μπαίνει εύκολα στο εγχώριο επιστημονικό λεξιλόγιο.¹⁴

¹⁴ Η εξουσία θεωρείται διαχρονική, ενιαία και αδιαίρετη, πεδίο αποκλειστικά άσκησης κυριαρχίας και καταστολής. Το πλαίσιο μελέτης της πολυμορφίας και της συνθετότητας της εξουσίας που εμπλέκεται με τη νεωτερική γνώση σύμφωνα με τις μελέτες του Michel Foucault αγνοείται ή παραποιείται στο πλαίσιο μιας

Ένα σημαντικό μέρος των κειμένων αυτού του βιβλίου που δημοσιεύτηκαν τα τελευταία τρία χρόνια στον Τύπο επιχειρούν να συμβάλλουν ακριβώς στο να δείξουν το φορτίο εξουσίας, τα μέσα και τις τεχνικές που χρησιμοποίησε ο λόγος άρνησης της κρίσης και των πολιτικών που επιλέχτηκαν για να την αντιμετωπίσουν. Ένας λόγος που καταρχήν θεώρησε ότι η οικονομική κρίση ως τέτοια ήταν προσχηματική, στη συνέχεια διατυμπάνισε την αντίθεσή του στο μνημόνιο και, τέλος, υποστήριξε την με κάθε τρόπο αντίσταση στους όρους διάσωσης, θεωρώντας τους όχι μόνο άδικους ή αναποτελεσματικούς, αλλά εθνικά επικίνδυνους και πολιτικά βάρβαρους/αντιδημοκρατικούς. Ένας λόγος που για να αυξήσει την επιρροή του δεν δίστασε συχνότατα να ενταχθεί στο πλαίσιο εθνικολαϊκιστικής ρητορικής, να φλερτάρει με τη συμβολική ή την πρακτική της βίας και να προσαρμοστεί πλήρως στους κώδικες του εμπορικού θεάματος που κάποτε κατηγορούσε (τουλάχιστον ένα σημαντικό μέρος των υποστηρικτών του) ως επικίνδυνους για τη δημοκρατική δημόσια σφαίρα. Ο αντιμνημονιακός λόγος δεν απέκτησε απλώς πολιτική έκφραση, η οποία άλλωστε κατεγράφη με εντυπωσιακά ποσοστά στις εκλογές του 2012. Βρήκε προνομιακό χώρο μορφοποίησης σε εναλλακτικά και συμβατικά ΜΜΕ, καθώς και σε κοινωνικές εκδηλώσεις που δεν είχαν αρ-

ευρύτερης αντιεξουσιαστικής φιλολογίας. Βλ. Michel Foucault, "Truth and power", στο Colin Gordon (επιμ.), *Michel Foucault, Power/Knowledge*, Λονδίνο: The Harvester Press, 1980, σσ. 109-133.

χικά προκαθορισμένο κομματικό προσανατολισμό, αλλά διέθεταν σαφή αντικοινοβουλευτικά πρόσημα (π.χ., «αντίσταση» πολιτών στην Κερατέα, κίνημα «δεν πληρώνω», Αγανακτισμένοι 2011 κ.ά.).¹⁵

Ο λόγος αυτός στον οποίο επικεντρώνει την κριτική του ανάλυση σημαντικός αριθμός των άρθρων του βιβλίου δεν είναι λιγότερο κανονικοποιητικός από τον άλλο, τον «μνημονιακό». Αντίθετα, στηρίζεται σε ένα μείγμα συμβόλων και σχημάτων που προσιδιάζουν τόσο σε παγιωμένες αντιλήψεις και πρακτικές του παρελθόντος όσο και σε σύγχρονες καθ' όλα κοινότοπες μορφές έκφρασης και προσλαμβάνουσες της πραγματικότητας. Δεν είναι, δηλαδή, μόνο η σύνδεση με τον μεταπολιτευτικό λαϊκισμό και τον εθνικισμό της δεκαετίας του '90 που μπορεί εύκολα να αναδειχτεί στα ίχνη του, αλλά και η επαφή του με πολλά πρότυπα, συμπεριφορές και φαντασιακές προβολές της δημοφιλούς κουλτούρας, της συνωμοσιολογικής έκρηξης και της επιθετικής διαδραστικής επικοινωνίας, οι οποίες είναι καθ' όλα σύγχρονες. Για να αναδειχτεί, βέβαια, αυτός ο αμφίσημος πλούτος του αντιμνημονιακού λόγου είναι απαραίτητη η ιστορικοποίησή του ή αλλιώς η γενεαλόγησή του. Η σημαντική μεθοδολογική αυτή επιταγή εδώ λαμβάνει ιδιαίτερη σημασία αφού ο λόγος άρνησης της κρίσης δεν είναι ούτε απολύτως νέος ούτε απολύτως ανατρεπτικός στις αναφορές του. Ο νεορομαντισμός που κυρίως τον διαπερνά βασίζεται τόσο σε

¹⁵ Νίκος Μαραντζίδης, «Ο αντικοινοβουλευτισμός της πλατείας», *Το Βήμα*, 26/6/2011.

παλιές αναφορές του πολιτικού είδους στην Ελλάδα (κοινοτισμός, κομμουνισμός) όσο και σε όλες τις αποθεώσεις των αδιαμεσολάβητων σχέσεων και των ασυμβίβαστων ηρώων που προωθεί η παγκοσμιοποιημένη δημοφιλής κουλτούρα (π.χ., ταινίες επιστημονικής φαντασίας, σούπερ ήρωες κτλ).

Ο Μίκης Θεοδωράκης συναντά το V for Vendetta και ο Μανόλης Γλέζος τον Πιτσιρίκο. Το πολιτικό έπος του παρελθόντος επανέρχεται δίπλα σε χολιγουντιανά δυστοπικά εφέ, η δραματικότητα των καταστάσεων συνδέεται με το μαύρο χιούμορ. Αυτή είναι η πολυσυλλεκτική δύναμη του αντιμνημονιακού λόγου. Παλιές ή και αναχρονιστικές αντιλήψεις συμβαδίζουν με υπερσύγχρονες φόρμες και πρακτικές αφήγησης. Εδώ ίσως και να βρίσκεται εν μέρει η εξήγηση του γιατί ο αντιμνημονιακός λόγος που τείνει να πάρει χαρακτηριστικά ηγεμονικά στον δημόσιο λόγο δεν απέκτησε μέχρι τώρα την αντίστοιχη πολιτική ισχύ και κυβερνησιμότητα. Εκτός από το ότι πατά σε πολλές βάρκες, δημιουργώντας άλυτες αντιφάσεις, το σημαντικότερο είναι ότι παραγνωρίζει τη συστημικότητα των συμβολικών ή φαντασιακών αναφορών των υποκειμένων στα οποία απευθύνεται. Τα τελευταία δεν θέλουν να απεμπολήσουν-θυσιάσουν τα σύγχρονα καλούπια της ζωής τους προς χάριν μιας ένδοξης ή ηρωικής οπισθοδρόμησης, παρά το γεγονός ότι ο μιζεραμπιλισμός του ριζοσπαστικού συντηρητισμού καλύπτει μεγάλο μέρος της συναισθηματικής και ιδεοληπτικής τους συνθήκης.

Η κατασκευή της διαφωνίας

Η περίοδος της κρίσης αποτελεί μια εξαιρετική περίπτωση μελέτης του τρόπου με τον οποίο τα παραδοσιακά ΜΜΕ αναπαριστούν όχι μόνο κάτι αναπάντεχο αλλά και δύσκολα κατανοησιμο. Τα ΜΜΕ στην Ελλάδα, με χρόνιες συμβάσεις ευκολίας τόσο στη στερεοτυπική γενίκευση όσο και στη σκηνοθεσία ενός ειδησεογραφικού πλουραλισμού που σε μεγάλο βαθμό αναπαρήγαγε τις ερμηνείες και τα συμφέροντα του παλιού δικομματισμού, κλήθηκαν να παίξουν έναν πολύ κρίσιμο ρόλο: να προσαρμοστούν σε ένα εντελώς διαφορετικό πολιτικοοικονομικό περιβάλλον, αυτό της ελεγχόμενης χρεωκοπίας, και όχι μόνο να διαμεσολαβήσουν τα δραματικά γεγονότα που το σημάδεψαν, αλλά και να προσφέρουν ερμηνείες μιας πολυσύνθετης συνθήκης. Η μοναδική προσαρμογή που ουσιαστικά επέτυχαν είναι αυτή της μεταφοράς της παλιάς δικομματικής αντιπροσώπευσης στη μνημονιακή-αντιμνημονιακή αντιπαράθεση και στη νέα πολιτική πρόκληση που αυτή διαμόρφωσε.

Η πολύπλοκη πολιτικοοικονομική γνώση για τα συμβαίνοντα στις διεθνείς αγορές, την Ευρωπαϊκή Ένωση, το παγκόσμιο ενδιαφέρον για την ελληνική κρίση, όχι μόνο δεν εκλαϊκεύτηκε με αποτελεσματικό τρόπο αλλά ουσιαστικά αγνοήθηκε. Η επιστημονική γνώση σχετικά με τις εξελίξεις δεν ενσωματώθηκε σχεδόν ποτέ στα κεντρικά τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων, τα οποία ανέθεσαν στους συνήθεις υπόπτους, της περιόδου πριν την κρίση, σχολιογράφους να ερμηνεύσουν τα όσα συνέβαιναν σύμφωνα με τη γνώριμη τακτική τους: τη δραματοποιημένη μεταφορά των αντικρουόμενων πολιτικών επιχειρημάτων.

Τα ιδιωτικά τηλεοπτικά μέσα και κυρίως η πρωινή ενημερωτική ζώνη φιλοξένησε όλες τις φωνές απόλυτης σύγκρουσης και ανορθολογικού διχασμού. Στον βαθμό μάλιστα που ελάχιστα μέσα και εκπομπές προσέλαβαν τις μνημονιακές υποχρεώσεις ως απαραίτητες (αλλά στην καλύτερη των περιπτώσεων ως μια επιβεβλημένη υποχρέωση επιβίωσης), τα μηνύματα που εξέπεμψαν οι ίδιοι σταθμοί από εκπομπή σε εκπομπή ή και οι ίδιες οι εκπομπές, υπήρξαν ιδιαιτέρως συγκεχυμένα και ταυτοχρόνως διχαστικά. Κατά αυτή την έννοια, ο χώρος των ΜΜΕ στην Ελλάδα δύσκολα μπορεί να μελετηθεί υπό το σχήμα της κατασκευής μιας ιδεολογικής συναίνεσης.¹⁶ Το πληροφοριακό και ενημερωτικό κλίμα σύγχυσης που τα ίδια τα ΜΜΕ καλλιέργησαν επί μακρόν για την κρίση και τους όρους αντιμετώπισής της διαμόρφωσε ένα γενικό κλίμα ανασφάλειας και οργής.

Εάν θέλουμε να αναζητήσουμε ένα σχήμα που τελικά διαδόθηκε με ηγεμονικούς όρους στο σύνολο των ελληνικών ΜΜΕ, είναι αυτό της πόλωσης που κατασκευάστηκε ή, τέλος πάντων, εντάθηκε μέσα από τις αναπαραστάσεις τους. Η ελληνική κρίση είναι ένα σημαντικό παράδειγμα για τη μελέτη του ρόλου των ΜΜΕ όχι ως κατασκευαστών της συναίνεσης αλλά της

¹⁶ Κλασικές αναφορές παρά τις διαφορετικές μεθοδολογικές και θεωρητικές τους αφετηρίες: Edward Herman, Noam Chomsky, *Manufacturing Consent*, Νέα Υόρκη: Pantheon Books, 1988, Stuart Hall, Chas Critcher, Tony Jefferson, John Clarke, Brian Roberts, *Policing the crisis. Mugging, the State, and Law and Order*, Λονδίνο: Macmillan Press, 1978.

διαφωνίας/διαμαρτυρίας.¹⁷ Οι κινητοποιήσεις των Αγανακτισμένων το καλοκαίρι του 2011 και η υποστήριξη που βρήκαν σχεδόν από το σύνολο του έντυπου, τηλεοπτικού και διαδικτυακού Τύπου, στη μεγαλύτερή τους διάρκεια, είναι η υπογράμμιση αυτού του καθεστώτος εξεγερσιακής σύγχυσης με το οποίο τα παραδοσιακά και όχι μόνο τα νέα ελληνικά μέσα φλέρταραν τουλάχιστον μέχρι την έλευση της κυβέρνησης Παπαδήμου (η σύγκλιση της Νέας Δημοκρατίας στο «μνημονιακό» στρατόπεδο αλλάζει ραγδαία το σκηνικό).

Η έλλειψη που υπάρχει ακόμη για να προσεγγιστεί και να κατανοηθεί ερευνητικά στην ολότητά του ο δημόσιος λόγος που αναπτύσσεται στη διάρκεια της κρίσης, έχει σχέση με την αδυναμία να προσαρμοστούν ή να αλλάξουν τα θεωρητικά σχήματα με τα οποία έχουν γαλουχηθεί σημαντικοί τομείς των κοινωνικών επιστημών. Η πρωτοκαθεδρία της κατασκευαστικής συνθήκης του πολιτικού ή πολιτισμικού λόγου έναντι των οικονομικών σκληρών δεδομένων, που ήδη επισημάνθηκε παραπάνω, επιλέχτηκε ακόμη και από εκείνους που θρέφουν μαρξιστικές καταβολές. Η πρόσληψη της επικοινωνίας με όρους μιας μονοδιάστατης προπαγάνδας ενός ή λίγων πομπών-φορέων που εκπέμπουν μηνύματα¹⁸ και ελέγχουν μια παθητική και απρόσωπη μάζα,

¹⁷ Simon Cottle, "Reporting demonstrations: The changing media politics of dissent", *Media Culture Society*, τ.30, 2008, σσ. 853-872, Kirsty Milne, *Manufacturing Dissent: Single-issue Protest, the Public and the Press*, Λονδίνο: Demos, 2005.

¹⁸ Παραδείγματα: Γιώργος Πλειός, «Τα ΜΜΕ απέναντι στην κρίση: έντονη υιοθέτηση της λογικής των ελίτ», Σταμάτης Πουλαδι-

έμεινε στην επικαιρότητα παρά τη μεγάλη σημασία που απέκτησαν την περίοδο της κρίσης τα social media και η εξατομικευμένη μορφή πολιτικής επικοινωνίας. Η ανάπτυξη ενός λόγου ριζοσπαστικού ενάντια στην κρίση και στην πολιτική μελετήθηκε μόνο ως επανεμφάνιση του λαϊκισμού – αυτού που έχει θεωρηθεί στο παρελθόν υπεύθυνος για τη διαφθορά των λαϊκών ηθών, τη νεοπλουτίστικη αισθητική και, κατά συνέπεια, τη χρεωκοπία. Το σύνθετο περιβάλλον της σύγχρονης διαδραστικής επικοινωνίας και τα αντιφατικά, χειραφετησιακά και, πολλές φορές, ριζοσπαστικά πρότυπα της καταναλωτικής κουλτούρας υποτιμήθηκαν γι' άλλη μια φορά. Η διαπίστωση που έχει γίνει κτήμα στον χώρο της κοινωνιολογίας του στυλ εδώ και χρόνια πώς οι κοσμοαντιλήψεις και οι πρακτικές της υποκουλτούρας και της αντικουλτούρας πολλές φορές ενσωματώνονται στο κυρίαρχο πολιτισμικό πλαίσιο,¹⁹ καθιστώντας δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ τους, συνεχίζει να παραμελείται.

Πέρα όμως από τα σημαντικά σχήματα που έχουν μείνει στο περιθώριο των εγχώριων μελετών επικοι-

κάκος, Γεράσιμος Καρούλας, «Πολιτικές ελίτ και προπαγάνδα: η προβολή του μνημονίου από τα ελληνικά πολιτικά κόμματα μέσα από τα δελτία ειδήσεων της ελληνικής τηλεόρασης», Γιάννης Μυλωνάς, Παναγιώτης Καμπατσιάρης, «“Πολιτισμικές” ερμηνείες της “ελληνικής κρίσης-χρέους”. Όψεις του νεοφιλελεύθερου Λόγου στον ελληνικό δημόσιο χώρο», στο Πλειός, *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, ό.π., σσ. 87-134, 351-386 και 387-419 αντίστοιχα.

¹⁹ Dick Hebdidge, *Υποκουλτούρα: το νόημα του στυλ*, Αθήνα: Γνώση, 1988.

νωνίας και λόγου, μια εξίσου σημαντική τάση φαίνεται πως είναι να παραμεληθούν κι άλλα ερμηνευτικά εργαλεία ιδιαίτερα σημαντικά για τον εγχώριο κοινωνιολογικό, πολιτειολογικό και πολιτισμικό προβληματισμό. Στον βαθμό που η κυρίαρχη επιστημονική προσέγγιση βλέπει την κρίση απλώς και μόνο ως αποτέλεσμα του εξωτερικού παράγοντα, δηλαδή του παγκόσμιου καπιταλιστικού, χρηματοπιστωτικού συστήματος, όλα όσα έχουν εντοπιστεί ως ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας μπήκαν σε δεύτερη μοίρα. Σημαντικότερες μελέτες που αποτέλεσαν τη βάση της επιστημονικής κατανόησης της σύγχρονης Ελλάδας, όπως οι δυσμορφίες της κρατικής επέκτασης, η πολυσθένεια της ελληνικής κοινωνίας, η «τζαμπατζίδικη» ηθική της,²⁰ ακόμη και οι αναλύσεις γύρω από τον εθνικιστικό λόγο,²¹ δεν

²⁰ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 1, Ιανουάριος, 1993, σσ. 9-52. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1983. Παρ’ όλα αυτά το βιβλίο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας. Από τη μακρά εφηβεία στη βίαιη ενηλικίωση*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2012, φαίνεται να υποβαθμίζει τη σημασία αυτών των παλιότερων αναλύσεών του για την ανάγνωση της σημερινής κρίσης και να δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στις αιτίες «εξωτερικής» προέλευσης.

²¹ Για να περιοριστούμε ενδεικτικά μόνο στην πλούσια επιστημονική βιβλιογραφία για τη σχέση εθνικισμού και ΜΜΕ που παραμελείται: Νίκος Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1996, Κύρκος Δοξιάδης, *Εθνικισμός, ιδεολογία και*

ενεργοποιούνται ως εργαλεία κατανόησης της κρίσης και του λόγου που προκύπτει γι' αυτή. Η μακροκοινωνιολογική ή πολιτική ανάλυση της περιόδου ουσιαστικά παραβλέπει εκείνες τις εργασιακές, επιχειρησιακές, οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές που αναπτύχθηκαν στη μικροκοινωνική κλίμακα της Ελλάδας πριν την κρίση και αλλάζουν ή μένουν αμετάβλητες μετά από αυτήν. Τα σύγχρονα υποκείμενα που υπόκεινται την κρίση, που βιώνουν τη ραγδαία πτώση του βιοτικού τους επιπέδου, την αδυναμία τους να εκπληρώσουν όχι μόνο τις επιθυμίες αλλά και τις ανάγκες τους, είναι εν πολλοίς αχαρτογράφητα από τις εγχώριες κοινωνικές επιστήμες.²²

ΜΜΕ, Αθήνα: Πλέθρον, 1995, Μίρκα Μαδιανού, *Έθνος, ταυτότητες και τηλεόραση στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Πατάκης, 2008, Ρόη Παναγιωτοπούλου, «Κατασκευή εθνοκεντρικών στερεοτύπων από τον Τύπο στο παράδειγμα του Μακεδονικού ζητήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.89-90, 1996, σσ. 232-274, Στέλιος Φραγκονικολόπουλος, Γιώργος Πλειός, *Τα «εθνικά θέματα» στη δίνη των ΜΜΕ. Το Μακεδονικό, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Κυπριακό στην τηλεόραση και τον Τύπο*, Αθήνα: Σιδέρης, 2011, Α. Αρμενάκης, Θ. Γκοτσόπουλος, Ν. Δεμερτζής, Ρ. Παναγιωτοπούλου, Δ. Χαραλάμπης, «Ο Εθνικισμός στον ελληνικό Τύπο. Το μακεδονικό ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991 - Απριλίου 1993», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.89-90, 1996, σσ. 188-231.

²² Ξεχωριστής σημασίας ως προς αυτό είναι το βιβλίο του Αρίστου Δοξιάδη, *Το αόρατο ρήγμα. Θεσμοί και συμπεριφορές στην ελληνική οικονομία*, Αθήνα: Ίκαρος, 2013 που μέσα από το νεοθεσμικό πρίσμα της πολιτικής οικονομίας σκιαγραφεί κοινωνικές πρακτικές και αντιλήψεις της Ελλάδας που μέχρι σήμερα ελάχιστα είχαν αναλυθεί κοινωνιολογικά.

Ακόμη και η πλούσια επιστημονική βιβλιογραφία που αναπτύχθηκε στο παρελθόν για τον λαϊκισμό και τη σημασία του στην ελληνική πολιτική μιντιακή και πολιτισμική σφαίρα, δεν ανακλήθηκε στον βαθμό που θα ανέμενε κανείς. Σημειώθηκε μάλιστα η αντίθετη προσπάθεια, να μελετηθεί κυρίως ο αντιλαϊκιστικός-ελιτιστικός λόγος που αναπτύχθηκε στην περίοδο της κρίσης. Όλες οι μελέτες που είχαν επικεντρωθεί στη λαϊκιστική πολιτική και ρητορεία του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '80, σε μεγάλο βαθμό έμειναν ανενεργές. Η αύξηση της επιρροής του ΣΥΡΙΖΑ ακόμη κι όταν στελέχη του και ο ίδιος ο αρχηγός του έκαναν σαφείς αναφορές στη «λαϊκιστική» περίοδο του ΠΑΣΟΚ, δεν μελετήθηκε υπό αυτό το πρίσμα, αλλά υπό εκείνο του λαϊκού ριζοσπαστισμού και των προϋποθέσεων υπό τις οποίες ο αναπτυσσόμενος σημερινός λαϊκισμός θα έπαιρνε δημοκρατικό χαρακτήρα.²³ Με κάποιον τρόπο Αριστερά και (αντιδημοκρατικός) λαϊκισμός εκλαμβάνονται εξ ορισμού ως ασύμπτωτες έννοιες (αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ), κι έτσι η εντυπωσιακή σε συχνότητα και ποσότητα έγκληση του αντιμνημονιακού λόγου στον «λαό» και το «έθνος», θεωρήθηκε αναλυτικά ασήμαντη, ενώ η οποιαδήποτε κριτική προσέγγιση σε αυτά ελήφθη ως ακυρωτική κάθε διεκδικητικής πρόθεσης των κοινωνικών στρωμάτων που πλήττονταν από την κρίση.

²³ Νικόλας Σεβαστάκης, Γιάννης Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός, αντιλαϊκισμός και κρίση*, Αθήνα: Νεφέλη, 2012.

Άλλωστε η κοινωνία του ευδαιμονισμού, του επικοινωνιακού πλουραλισμού, της ναρκισσιστικής αυτοπραγμάτωσης, που αναπτύχθηκε και στην Ελλάδα πριν την περίοδο της κρίσης, ελάχιστα έχει γίνει αντικείμενο επιστημονικής κατανόησης. Τις σπάνιες φορές που οι εγχώριες μελέτες ασχολήθηκαν με την προ κρίσης συνθήκη ατομιστικού ευδαιμονισμού, το έκαναν κυρίως μέσα από την άμεση ή έμμεση καταγγελία του υπερκαταναλωτισμού, της έλλειψης ηθικών αναστολών και της ρηχής εποχής του «φαίνεσθαι» και του life style που κυριάρχησε από τη δεκαετία του '80 και ύστερα. Τραγελαφικό αποτέλεσμα αυτής της έλλειψης είναι ότι οι κοινωνικές επιστήμες συνέδραμαν συχνά σε έναν λόγο περί της φτωχοποίησης της ελληνικής κοινωνίας πολύ πριν αυτό συμβεί πραγματικά, ενώ σήμερα που στη συνθήκη αυτή εκτίθενται πράγματι όλο και περισσότερα κοινωνικά στρώματα, δεν υπάρχουν οι δυνατότητες και τα εργαλεία να καταγραφούν οι αλλαγές που δρομολογούνται συμβολικά και φαντασιακά, ατομικά και συλλογικά. Διότι ακριβώς τα φίλτρα της καταναλωτικής ευδαιμονίας, της επικοινωνιακής υπερπληροφόρησης και της ναρκισσιστικής αυτάρκειας που πρυτάνευσαν στο παρελθόν, είναι και σήμερα παρόντα διαμορφώνοντας και πολλαπλασιάζοντας το τραυματικό βίωμα της κρίσης. Με άλλα λόγια, η φτώχεια ή η απότομη κοινωνική κάθοδος αφορά τα υποκείμενα που θέλουν και σήμερα τις διακοπές τους, που αγωνίζονται να αγοράσουν τις ταμπλέτες και τα smart phone τους, που αναζητούν τον ιδανικό έρωτα ή τις πλούσιες σεξουαλικές απο-

λαύσεις. Κρίση σημαίνει για πολλούς όχι τόσο ότι δεν έχουν να φάνε αλλά πολύ πριν αυτό, ότι δεν μπορούν να κάνουν όλα τα παραπάνω, να διαμορφώσουν τους όρους της ζωής τους όπως στο παρελθόν.²⁴

Κρίσιμα πεδία μελέτης

Είναι προφανές ότι η συλλογή κειμένων αυτού του βιβλίου δεν αποτελεί μια επιστημονική απάντηση στο κενό που υπάρχει στη συστηματική ανάλυση των φορέων, διαύλων και τρόπων που οι λόγοι γύρω από την κρίση αρθρώθηκαν τα τελευταία χρόνια. Εντούτοις μέσα από την ανάγκη να σχολιαστεί η επικαιρότητα, να κατανοηθούν καινούργιες εκφάνσεις του δημοσίου λόγου και οι μεταλλάξεις παλαιότερων, τα κείμενα του βιβλίου αποτελούν μια πρώτη προσπάθεια σημειολόγησης αυτής της νέας συνθήκης. Μια προσπάθεια όχι διεξοδικής ανάλυσης των πολύμορφων εκφραστών και τροπικοτήτων της πόλωσης που προέκυψε, αλλά μιας αρχικής χαρτογράφησης των πεδίων εκείνων στα οποία αυτή μπορεί να αναδειχτεί σε όλη της την πολυπλοκότητα. Για να κατανοήσουμε το καθεστώς σύγχυσης ή διαφωνίας στο οποίο σε μεγάλο βαθμό συνέβαλαν τα ΜΜΕ τα τελευταία χρόνια, για

²⁴ Όπως φαίνεται άλλωστε από διάφορες μελέτες αυτοί που έχουν κυρίως πρόσβαση στη δημόσια διαμαρτυρία δεν είναι και οι κατεχογήν βαλλόμενοι από την κρίση. Βλ. Manos Matsaganis, *The Greek Crisis: Social Impact and Policy Responses*, Ινστιτούτο Μελετών Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, [http:// library.fes.de/pdf-files/ id/ 10314.pdf](http://library.fes.de/pdf-files/id/10314.pdf) (τελευταία πρόσβαση 1/3/2014).

να προσεγγίσουμε όλες τις πτυχές επιχειρημάτων, σχολίων, εκφράσεων που πολλές φορές φαντάζουν απλές εκδηλώσεις του ανορθολογισμού ή του θυμικού, είναι αναγκαίο να «γειώσουμε» τον κυκεώνα «λόγων» που αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια σε συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά πεδία που τους καθιστούν εφικτούς και επιδραστικούς, και να εξετάσουμε τις μικρές ή μεγάλες στρατηγικές φορέων που ωφελούνται από αυτούς.

Το πρώτο πεδίο που προκύπτει ιδιαίτερα ενδιαφέρον για τη μελέτη του λόγου της κρίσης είναι αυτό της βίας. Το ζήτημα γίνεται ιδιαίτερα σημαντικό στην περίοδο αυτή στον προσδιορισμό τόσο της νόμιμης κρατικής όσο και της δικαιολογημένης επαναστατικής βίας.²⁵ Η ανάπτυξη του εξτρεμισμού, είτε αυτό αφορά τις δολοφονικές και ρατσιστικές πρακτικές της Χρυσής Αυγής είτε το φαινόμενο του νέου κύματος τρομοκρατίας, κεντρίζει τα φώτα της δημοσιότητας και προκαλεί σημαντικές αντιπαραθέσεις για το ποιοι καλλιεργούν ή υποθάλπουν τις βίαιες ακρότητες. Αυτό που πρέπει εδώ να επισημανθεί είναι ότι στο επίπεδο της έκφρασης, του λόγου, ο εξτρεμισμός γίνεται σύνηθες φαινόμενο πολύ πριν την έλευση της οικονομικής κρίσης. Η διαδικτυακή επικοινωνία για πολιτικά θέματα στις πραγματικές ή προπαγανδιστικές

²⁵ Ενδιαφέρουσες αναλύσεις για το ζήτημα βρίσκουμε στο Δημήτρης Ψυχογιός, *Η πολιτική βία στην Ελληνική κοινωνία*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2013, Ξένια Κουαναλάκη, Πάσχος Μανδραβέλης, Μιχάλης Μητσός, Τζίνα Μοσχολιού, Τάσος Παππάς, *Η βία*, Αθήνα: Πόλις, 2012.

εκφάνσεις της έχει ταυτιστεί εδώ και χρόνια με τη γηπεδική κουλτούρα της βωμολοχίας και της προσβολής. Η αναζωπύρωση επίσης της αντιεξουσιαστικής ρητορικής μετά τον Δεκέμβρη του 2008, όπως και ο αντισημιτισμός και ο αντιμεταναστευτικός ρατσισμός βρήκαν μεγάλη διάδοση μέσα από το διαδίκτυο, αλλά και σε περιφερειακά ραδιοτηλεοπτικά μέσα. Υπό αυτή την έννοια, οι εξτρεμιστικές εκφράσεις είχαν σε μεγάλο βαθμό αποικήσει τον δημόσιο λόγο, τη δημοφιλή κουλτούρα, την ενημέρωση, την πολιτική επικοινωνία πολύ πριν γίνει αυτό αντιληπτό με την απόλυτη ενσάρκωσή τους από τη Χρυσή Αυγή. Είναι σημαντικό, λοιπόν, να δούμε τις βαθιές ρίζες αυτού του λόγου της βίας που στην περίοδο της κρίσης μετεξελίχθηκε συχνά-πυκνά σε μια εμφυλιοπολεμική ρητορική και συμβολική. Ενός λόγου που περνάει από τα γνωστά μονοπάτια της επιθετικής μνησικακίας²⁶ και αγανάκτησης, των μειωτικών στερεοτύπων, του ανέξοδου αντικοιβουλευτισμού, και φτάνει μέχρι τα πιο «αθώα» και διασκεδαστικά σχήματα του μαύρου χιούμορ και της πολιτικής σάτιρας.

Το επίπεδο του πολιτικού λόγου που αρθρώνεται κατά την περίοδο της κρίσης είναι προφανώς κομβικής σημασίας. Οι μετατοπίσεις που σημειώνονται από την περίοδο πριν την κρίση στους «επίσημους» εκφορείς πολιτικού λόγου (πολιτικοί, δημοσιογράφοι κτλ) είναι σημαντικές τόσο στην ίδια τη σύνθεσή τους όσο και

²⁶ Νίκος Δεμερτζής, Θάνος Λίποβατς, *Φθόνος και μνησικακία. Τα πάθη της ψυχής και κλειστή κοινωνία*, Αθήνα: Πόλις, 2006.

στο περιεχόμενο των μηνυμάτων τους. Η σταδιακή εγκατάλειψη του λόγου της μετριοπάθειας που κυριάρχησε τις προηγούμενες δεκαετίες και η υιοθέτηση μιας υφολογίας πιο άμεσης, λαϊκής, ορισμένες φορές μάγικης και προσβλητικής, έγινε ο κανόνας, από τις πρωινές ειδησεογραφικές εκπομπές μέχρι τις ομιλίες στη Βουλή. Από το παράδειγμα πολιτικής επικοινωνίας της βελούδινης οικειότητας (π.χ., Κώστας Καραμανλής) περάσαμε σε αυτό της επιθετικής ταύτισης. Από τη στρατηγική του μη πολιτικού ρίσκου, της ασάφειας και της ανακύκλωσης παγιωμένων απόψεων-εκφράσεων, περάσαμε σε έναν ακραία καταγγελτικό λόγο, σε ευθείες προσβολές περί της εθνικής ή ηθικής υπόστασης των αντιπάλων, σε πολλαπλασιασμό των ρητορικών σχημάτων δραματοποίησης. Το σημαντικό επίσης είναι ότι αυτή η τακτική που ξεκίνησε από το αντιμνημονιακό στρατόπεδο γρήγορα διαδόθηκε και στο μνημονιακό (ειδικά μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Αντώνη Σαμαρά).

Η δημόσια πολιτική εικόνα που κυριαρχεί, επιχειρεί με κάθε τρόπο να παρουσιάσει τους πρωταγωνιστές αυθόρμητους, επιθετικούς, οργισμένους, ατημέλητα επιμελημένους, απλούς, νεανικούς. Η στιλιστική επιλογή κατάργησης της γραβάτας ως συμβολισμός αντισυμβατικότητας ή λαϊκότητας γίνεται όλο και περισσότερο πολιτική μόδα σε όλες τις παρατάξεις. Το σπάσιμο του ενδυματολογικού κώδικα των βουλευτών στη Βουλή από γυναίκες βουλευτές προκαλεί το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον είτε πρόκειται για τις trendy επιλογές της Ραχήλ Μακρή των Ανεξαρτήτων

Ελλήνων είτε το εναλλακτικό look της Ιωάννας Γαϊτάνη του ΣΥΡΙΖΑ. Πολύ περισσότερο από τις συγκλίσεις ή αποκλίσεις των ιδεών τους, το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον κεντρίζει η στιλιστική τους ιδιαιτερότητα. Ο νέος πολιτικός λόγος, ειδικότερα αυτός που προκύπτει μέσα από την ανανέωση προσώπων που εκλέγονται μετά τις εκλογές του 2012, δεν αρθρώνεται γύρω από σύμβολα πολιτικής ευπρέπειας ή τους κοινούς κανόνες κομψότητας, αλλά από σημεία διάκρισης και αντίστιξης.

Ο λόγος της καταναλωτικής και της αντικαταναλωτικής κουλτούρας είναι και πάλι εδώ. Όπως και πριν την κρίση. Μόνο που τότε δεν ήταν εμφανείς οι πολιτικές του διασυνδέσεις και οι ιδεολογικές τους συμπαραδηλώσεις. Σήμερα η δημοφιλής κουλτούρα γίνεται πεδίο άμεσης πραγμάτευσης της κρίσης. Η αντιπαράθεση Σφακιανάκη και Βανδή για τη ταύτιση του πρώτου με τη Χρυσή Αυγή, είναι ενδεικτική. Η δημοφιλής κουλτούρα είναι το πεδίο όπου μπορεί να μελετηθεί παραδειγματικά η καθοδική πορεία των ναρκισσιστικών ταυτοτήτων του άμεσου παρελθόντος και κυρίως του πώς βιώνεται και αναπαριστάται αυτή η κάθοδος. Από τη μουσική βιομηχανία, τις κινηματογραφικές ταινίες μέχρι τα διαφημιστικά σποτ, βρίσκουμε ενδιαφέροντα στοιχεία για το πώς ο σύγχρονος ατομικισμός που κατακτήθηκε τις τελευταίες τρεις δεκαετίες και στην Ελλάδα, επαπειλείται, μετωρίζεται, οργίζεται, ματαιώνεται, ανασυντάσσεται. Ο πλούτος των αναπαραστάσεων της κρίσης που μπορούν να ανιχνευτούν στο πεδίο της δημοφιλούς κουλ-

τούρας ακολουθούν, αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις υπερβαίνουν, το πολωτικό πλαίσιο που διαμορφώνει ο πολιτικός και δημοσιογραφικός λόγος. Σε αυτή την πολυσημική πραγμάτευση των ταυτοτήτων σε κρίση παρατηρούμε τόσο την αναμενόμενη και πολλαπλώς αξιοποιήσιμη άνθιση του συνωμοσιολογικού και ριζοσπαστικού πνεύματος όσο και μια έντονη αναστοχαστική διάθεση για το προβληματικό ή ψευδεπίγραφο παρελθόν και το ανασφαλές παρόν.

Το τελευταίο πεδίο, στο οποίο άλλωστε παράγεται και αναπαράγεται η δημοφιλής κουλτούρα, είναι το ίδιο το ιδιοκτησιακό, θεσμικό, τεχνολογικό και επαγγελματικό πλαίσιο λειτουργίας των σύγχρονων ΜΜΕ. Ήδη έγινε αναφορά στο καθεστώς σύγχυσης και την κατασκευή της διαφωνίας/πόλωσης ως χρηστικά ερμηνευτικά σχήματα για τον τρόπο λειτουργίας των ΜΜΕ σε συνθήκες κρίσης, που καλούν τον ερευνητικό έλεγχο σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση. Ταυτόχρονα είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι το κλείσιμο πολλών μέσων, η αποδυνάμωση του πλουραλισμού και η ανεργία στον δημοσιογραφικό κλάδο συμβαδίζει με τη μεγάλη βαρύτητα που αποκτούν τα διαδικτυακά μέσα και κυρίως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αυξάνοντας τους φορείς επιρροής και διευκολύνοντας τις εστίες πολιτικής διαμαρτυρίας ή ακτιβισμού.

Σε καμία περίπτωση, όμως, αυτή η εξέλιξη δεν οδηγεί σε ένα αξίωμα της πρωτοκαθεδρίας τους στο σύγχρονο επικοινωνιακό παιχνίδι, ούτε σε εκείνο της εξ ορισμού διαφοράς τους από τα παραδοσιακά μέσα. Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη μας για τον τρόπο α-

ναπαράστασης του κινήματος των Αγανακτισμένων από τις εφημερίδες και τη δημοσιογραφική μπλογκόσφαιρα, οι ομοιότητες και οι συγκλίσεις στην υφολογική και σημασιολογική πλαισίωση των γεγονότων αποδεικνύονται πολύ σημαντικότερες από τις διαφοροποιήσεις τους. Επίσης, η φθορά που έχει υποστεί η τηλεοπτική δημοσιογραφία και ο ενημερωτικός της ρόλος δεν σημαίνει ότι δεν καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ημερήσια ειδησεογραφική ατζέντα. Η σταδιακή μετακίνηση, για παράδειγμα, του κέντρου βάρους του δελτίου ειδήσεων του MEGA, με την παραδοσιακά μεγαλύτερη θεαματικότητα, από μια αντιμνημονιακή σε μια φιλομνημονιακή γραμμή (ειδικά μετά τα γεγονότα περί δημοψηφίσματος και την προσχώρηση της ΝΔ στη μνημονιακή συναίνεση) αναδιατάσσει σημαντικά τις επικοινωνιακές ισορροπίες, παρά το γεγονός ότι στον χώρο του διαδικτύου, ο συγκεκριμένος σταθμός αποτελεί συνώνυμο της διαπλοκής, του κατεστημένου, της αναλήθειας, του μνημονίου.

Η σχέση μεταξύ παλιού και νέου μέσου πρέπει να ελεγχθεί τόσο σε όρους περιεχομένου όσο και όρους ιδιοκτησιακού. Η διασύνδεση των πιο δημοφιλών ενημερωτικών ιστοσελίδων και μπλογκ με συγκεκριμένα επιχειρηματικά συμφέροντα, και η σταθερή, σχεδόν, από μέρους τους στήριξη μιας εθνικολαϊκιστικής ανάγνωσης της συγκυρίας, είναι αναγκαίο να μας προβληματίσει και ίσως να διευρύνει την πρόσληψή μας για

το τι σημαίνει «διαπλοκή» και πώς αυτή μπορεί να μετεξελιχτεί σε νέες μορφές.²⁷

Βία, πολιτική, δημοφιλής κουλτούρα, ΜΜΕ, είναι τα διακριτά αλλά και ταυτόχρονα αλληλοπλεκόμενα πεδία στα οποία τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στον Τύπο και συγκεντρώνονται στο βιβλίο αυτό αναζητούν τις μετεξελίξεις και τις παγιώσεις του λόγου που αναπτύσσεται για την κρίση. Χωρίς να εξαντλούν τις πιθανές πηγές, οριοθετήσεις και απολήξεις των διαφορετικών εκφάνσεων που σημειώθηκαν από το 2010 και ύστερα, αποτελούν τους αρμούς πάνω στους οποίους μπορεί να γίνει μια πιο διεξοδική και τεκμηριωμένη ανάλυσή τους. Τα δύο τελευταία κείμενα του βιβλίου διατρέχουν τα συγκεκριμένα πεδία, με άξονα αναφοράς όλους εκείνους τους «λόγους» του παρελθόντος που έχουν αποκληθεί ή παραμεληθεί ως γενεσιουργοί της σημερινής κρίσης: η λαϊκιστική δεκαετία του '80 και ο καταναλωτισμός που από πολλούς θεωρείται ότι φέρει την ευθύνη του χρέους, και η συμβολική και πολιτική αλλαγή του 2004 η οποία σχεδόν έχει απωθηθεί από τη συλλογική μνήμη.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να απευθυνθούν ειλικρινείς ευχαριστίες σε όλα τα έντυπα τα οποία φιλοξένησαν τα άρθρα που περιλαμβάνονται σε

²⁷ Νίκος Λεάνδρος, «Τα μέσα στο επίκεντρο της κρίσης. Τα οικονομικά αποτελέσματα οκτώ μεγάλων επιχειρήσεων», και Μανώλης Χαιρετάκης, «Η κρίση των ΜΜΕ και τα ΜΜΕ της κρίσης», στο Πλειός, *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, ό.π., σσ. 31-57 και 59-84, Νίκος Συμυρναίος, «Οικονομική εξουσία και ΜΜΕ στην εποχή της κρίσης: μια άσκηση χαρτογράφησης», <http://ephemeron.eu/943> (τελευταία πρόσβαση 1/3/2014).

αυτό το βιβλίο (*τα Νέα, The books's journal, Athens Voice*) και έδωσαν την ευκαιρία στον γράφοντα να δοκιμάσει σε πιο εκλαϊκευμένη μορφή σκέψεις, αναλύσεις, θεωρητικές καταβολές σε μια πραγματικά σύνθετη και διαρκώς ρευστή συνθήκη. Η πολυτέλεια της συγκεντρωτικής έκδοσης των κειμένων αυτών που παρέχουν οι εκδόσεις Επίκεντρο δίνει τη δυνατότητα όχι μόνο μιας θεματικής ανακατάταξης των κειμένων αυτών, αλλά και συμπλήρωσής τους. Αυτό γίνεται είτε με τη μορφή υποσημειώσεων που επιτρέπουν μικρές αναφορές διεξοδικότερης τεκμηρίωσης και σαφείς παραπομπές στο ευρύτερο επιστημονικό πεδίο με το οποίο συνδιαλέγονται, είτε με εικονογραφικά ή άλλα στοιχεία στα οποία αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα τα αρχικά κείμενα.

Η προσπάθεια του κοινωνικού επιστήμονα να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τα όσα γίνονται γύρω του σε πραγματικό χρόνο τον εκθέτει σε πολλούς κινδύνους, μεταξύ αυτών και της εσφαλμένης θεώρησης της ευρύτερης πορείας των υπό εξέταση ζητημάτων. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και με αυτές τις ερμηνευτικές ελλείψεις ή και τα λάθη που προκύπτουν, αν αναλογιστεί κανείς πιο ψύχραιμα τη συνολική εικόνα που προέκυψε τα τελευταία χρόνια, μπορεί ο αναγνώστης να αποκομίσει όφελος. Και κυρίως να αναλογιστεί τη λεπτή γραμμή που διαχωρίζει τον πολιτικά στρατευμένο κοινωνικό επιστήμονα από εκείνον που παρεμβαίνει στο δημόσιο λόγο με μόνο στόχο να εκφράσει την άποψή του και να δοκιμάσει τα επιστημονικά εργαλεία του. Ο πρώτος τα ξέρει όλα από πριν και δι-

καιώνεται στο τέλος, ο δεύτερος υπολογίζει την κρισιμότητα των πραγμάτων, εκτίθεται, βάζει θέματα και ερωτήματα για διαρκή προβληματισμό και έρευνα τόσο στη στενή επιστημονική κοινότητα όσο και στον ευρύτερο δημόσιο χώρο. Σε αυτή τη δεύτερη περίπτωση δεν υπάρχει ούτε γνωστή αρχή, ούτε προδικασμένο τέλος, ούτε ο φόβος της διάψευσης. Είναι όλα υπό κρίση.

